

גבריאל יצחק רוונה

ספר 'מעלות המידות', אופיו ומגמותיו

הדברים מוקדשים לזכרה של ד"ר שרה פרנקל ע"ה.
בילדותי שמעתי עליה כעל 'מישהי מהעבודה של אבא'
בספרייה המרכזית של אוניברסיטת בר-אילן.
עם השנים התוודעתי יותר ויותר לאישיותה, לקורות
חייה, לעבודתה המדויקת והקפדנית, לידיעותיה
הרבות ולמסירותה לספר היהודי, למחקרו ולשימורו.
תהא נשמתה צרורה בצרור החיים.

מבוא

ספר 'מעלות המידות' של רבי יחיאל ברבי יקותיאל מן הענווים, מחכמי רומי
במאה הראשונה של האלף השישי, נמנה עם ספרי המוסר הידועים והנפוצים.¹

גבריאל יצחק רוונה, ספריית ארץ, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע

1 רבי יחיאל בן רבי יקותיאל מן הענווים, מחכמי רומא במאה השלוש-עשרה, עסק בהעתקת ספרים, מהם מפורסם בייחוד התלמוד הירושלמי בכתב ידו הידוע כיום בכתב יד ליידין. הוא מחברו של הספר ההלכתי הידוע בשם 'תניא', שעיקרו עיבוד של 'שיבולי הלקט' מאת קרובו, רבי צדקיה בן אברהם הרופא, אף הוא מחכמי רומא באותה המאה. מלבדו חיבר גם 'פסקי הלכות שחיטה' וכמה פיוטים וקינות. ספר המוסר שלו 'מעלות המידות' נדפס לראשונה בקושטנטינה בשנת רע"ב (1511) תחת השם 'בית מידות' וללא שם המחבר. בשמו המקורי יצא הספר לראשונה בקרימונה שבאיטליה בשנת שי"ז (1556). במרוצת הדורות הודפס הספר שוב למעלה מעשר פעמים במקומות שונים. פרקים ממנו שולבו בשלמותם בספרו של רבי יעקב עמדין 'מגדל עוז' (אלטונא, תק"ח, 1748) וקיצורו של פורסם תחת השם 'נור הקודש' בידי דוד בן שמעון אופנהיים (אפען, תקצ"ב, 1831). הספר תורגם בין השאר ללאדינו (התרגום ללאדינו יצא לראשונה בקושטאנדינה, היא קושטא, בשנת תקפ"ד, 1824), ללידיש (התרגום ללידיש יצא לאחרונה מחדש בלונדון בשנת תשס"א, 2001), לאנגלית (יצא תחת השם *Book of Middoth* בניו-יורק בשנת 1994) ואולי גם לשפות נוספות. בשנת תשכ"ז (1967) הוציא ר' יוסף שאול וינפלד בירושלים, בהוצאת 'אשכול' שבבעלותו, מהדורה המבוססת על כתב יד המחבר השמור בספריית המוזאון הבריטי בלונדון. מהדורה זו מנוקדת, צורף לה מבוא רחב ומפורט ונוספו בה ציוני מקורות

הספר מחולק לכ"ד פרקים שכל אחד מהם דן ב'מעלה', מידה טובה זו או אחרת, ואגב כך, ברוב הפרקים, גם במעלה ההפוכה לה. הספר מתאר את המידות השונות, את ההשלכות המעשיות שלהן ואת המתחייב מהן.

לקמן אנו מבקשים לנסות ולהגדיר את אופיו של הספר, לגלות את המטרות שלשמן נכתב, לשחזר את דרך יצירתו ולהבין את הנחת היסוד שעליה בנוי החיבור כולו. 'מעלות המידות' אינו חיבור מקורי. רובו ככולו קובץ פסוקים ומאמרי חז"ל לצד דברי מוסר הלקוחים מחיבורים מאוחרים יותר,² חלקם בלשונם המקורית וחלקם מעובדים.³

יש הסבורים כי הספר נכתב כדי להעמיד חלופה מסורתית לפילוסופיה, שהשפעתה הלכה והתחזקה באותה תקופה, ולהרחיק ממנה את הנוער.⁴ עם זאת, רבים בו הציטוטים מ'מוסרי הפילוסופים', וחלקים גדולים ממנו עובדו מתוך ספרים בעלי גוון פילוסופי, דוגמת 'חובות הלבבות' ו'תיקון מידות הנפש'. נראה, אפוא, כי גם אם זו הייתה מטרת המחבר, אין לשייך אותו למתנגדי הפילוסופיה הקיצוניים, אלא להללו שלמרות שלא נמנו על חסידיה הנלהבים לא נמנעו מספיגת מרכיבים מספרותה ומשילובם בהגותם.⁵

- רבים מאת המו"ל. היא הודפסה לאחרונה באותה הוצאה בשנת תשס"ח (2008). ההפניות דלקמן ל'מעלות המידות' הן לפי מהדורה זו. עוד על רבי יחיאל וחיבורו 'מעלות המידות' ראו: י' דן, ספרות המוסר והדרוש, ירושלים 1975, עמ' 162-165. עוד עליו ועל מפעלו כמעתיק וכמחבר ראו בהרחבה: י"צ פייננטוך, מסורות ונוסחאות בתלמוד, רמת-גן תשמ"ה, עמ' 51-85.
- 2 ראו: דן, שם, עמ' 147. חשיפת כל מקורותיו דורשת אמנם עבודה מדוקדקת ומעמיקה (וכבר עמד על כך ר' ש"ח קוק בספרו 'עיונים ומחקרים', ירושלים תשכ"ג, ח"ב, עמ' 69). עם זאת, ניתן להבחין בקלות יחסית שרבי יחיאל השתמש בשני התלמודים, במדרשים הגדולים והקטנים, וביצירות דוגמת 'חובות הלבבות', 'תיקון מידות הנפש', 'משנה תורה' ו'פירוש המשניות' של הרמב"ם. חלק גדול מהמקורות צוין אמנם במהדורת אשכול בעיקר בידי המו"ל ר' יוסף שלום וינפלד, אך עדיין יש מקום למראי מקורות נוספים ולתיקונים (כך, למשל בעמ' לח נכתב: 'ישנו חכמים במשנה: כל אהבה שהיא תלויה בדבר בטל דבר בטלה אהבה ושאינה תלויה בדבר אינה בטלה לעולם. ואי זו היא אהבה שהיא תלויה בדבר כגון אהבת בלעם בן בעור ובלק בן ציפור מלך מואב, ושאינה תלויה בדבר אינה בטלה לעולם כגון אברהם יצחק ויעקב להם ולבניהם ולבני בניהם עד סוף כל הדורות'. המהדיר מפנה שם בהערה 5 לאבות ה, טו, אבל באמת מקורם של הדברים הוא בתנא דבי אליהו רבה).
- 3 מחברים רבים הושפעו מרבי יחיאל והלכו בדרכו זאת. הידוע שבהם הוא, ככל הנראה, רבי יצחק אבוהב במנורת המאור' שלו. אודות השפעת רבי יחיאל על המחברים שאחריו ראו: דן (לעיל, הערה 1), עמ' 165.
- 4 שם, עמ' 148.
- 5 על חוגים אלה ראו: ד' שורץ, 'דפוס של מתינות: על "מנורת המאור" לר' יצחק אבוהב', עלי ספר, כ (תשס"ט), עמ' 7-15. שורץ מדגים באמצעות עיון במנורת המאור' של רבי יצחק אבוהב, גישה מסורתית מתונה, שאינה דוחה את הפילוסופיה מכל וכל. לפי זה השפעתו של 'מעלות המידות' על בעל 'מנורת המאור' (ראו לעיל, הערה 3) חורגת מתחום בחירת הסוגה ונוגעת גם ליחס העקרוני למקורות פילוסופיים ולשימוש בהם.

אף על פי שתכניו לקוחים, כאמור, רובם ככולם, ממקורות קדומים, אין לראות ב'מעלות המידות' לקט גרידא. המחבר הצליח לגבש את מקורותיו למקשה אחת, להעניק להם מידה של אחידות וליצור מהם ספר העומד בפני עצמו.

ואלה שמות הארבעה ועשרים מעלות הנכללות בספר הזה

א	מעלת ידיעת האל יתברך
ב	מעלת אהבת האל יתעלה ואהבת הריב
ג	מעלת יראת שמים ומורא כבוד אב ואם
ד	מעלת התורה וקיום המצוות
ה	מעלת גמילות חסדים
ו	מעלת הנדקה
ז	מעלת התמלה
ח	מעלת העבודה
ט	מעלת הצניעות
י	מעלת הכוונות
יא	מעלת האמונה
יב	מעלת התמימות
יג	מעלת הרחמינות
יד	מעלת הרצון
טו	מעלת סם טוב
טז	מעלת יצר טוב
יז	מעלת התשובה
יח	מעלת החכמה
יט	מעלת העושר
כ	מעלת הזריזות
כא	מעלת ההסתמקות
כב	מעלת הנדיבות
כג	מעלת דרך ארץ
כד	מעלת המלוט

איים על מקומו יבא בשלום

תם

רשימת המעלות הנכללות ב'מעלות המידות' שהודפס לראשונה בשם 'בית מידות', קושטנטינה רע"ב (1511)

עם יצירתם של המקורות הקדומים לתבנית חדשה שונה גם אופיים. הממדים הפרשניים, העיוניים והפרשניים שלהם צומצמו ובמקומם הועצם הממד החינוכי. המקורות, העיוניים במהותם, הוסבו לפרקי הדרכה מעשיים ומרכז הכובד שלהם הוסט מהתוכן אל הקורא. כדי ליצור 'חיבור בהנהגת האדם כל ימי חי הבלו',⁶ כלומר מדריך לחיים מוסריים, בחר רבי יחיאל את הקטעים שנראו מתאימים בעיניו לצרכיו ולהעדפותיו של המעיין, ניסח רבים מהם מחדש בסגנון בהיר, הוסיף פניות ישירות⁷ וויתר במודע על ארגון שיטתי נוקשה.⁸

דרכי עבודתו אלה של רבי יחיאל הן העומדות במרכז דיונו. תחילה ננסה להבין את שיקולי בחירת התוכן, הניסוח והעריכה שהנחו אותו ונשווה את דבריו למקורות שמהם, כנראה, שאב. על סמך זאת ננסה לשרטט את קווי היסוד של תפישתו החינוכית ולהצביע על הדרך שבה היא באה לידי ביטוי בדרך יצירתו.

בחירת התכנים וברירתם

כספר שמגמתו חינוכית ולא דווקא לימודית, אין 'מעלות המידות' שואף להקיף את מרב הידע הקיים בתחום עיסוקו, אלא להגיש בפני הקורא את אותם תכנים העשויים לסייע לו בשיפור אישיותו. לטעמו של הקורא נודע, אם כן, משקל מכריע בבחירת תכני הספר.

על דרכו בבחירת התכנים כותב המחבר בהקדמתו:

'כתבתי בו דברים טובים דברים נחומים המתקבלים ומתיישרים בלבות
הבחורים והתלמידים התאבים וחושקים לילך בדרכי החכמה והמוסר,

6 מעלות המידות, הקדמה, עמ' ג. אם כי גם תכליתם של ספרים כמו 'חובות הלבבות' (שאף נקרא במקורו 'ספר הדרכה') או 'תיקון מידות הנפש' היא בסופו של דבר חינוכית, נראה כי המגמה העיונית וההגותית היא השולטת בהם ועיקר עניינם הוא בתכנים, בפירוטם ובהסברתם. על אופיו הפילוסופי של 'חובות הלבבות' ראו: ש"ב אורבך, עמודי המחשבה הישראלית, ירושלים תשי"ד, ח"א, עמ' 90. ונראה כי הדברים נכונים במידה רבה גם לגבי 'תיקון מידות הנפש'.

7 המחבר מרבה להשתמש בביטויים דוגמת 'הלא תראו בני', 'דעו בני' ודומיהם. נוהגו זה יוצר קרבה בין 'מעלות המידות' לבין ספרות הצוואות, הנושאת מטבעה גם היא אופי חינוכי (על קרבה זו ראו: דן [לעיל, הערה 1], עמ' 102).

8 במידה מרובה דומה עבודתו כאן לעבודתו בספר ההלכה שלו, 'תניא', שם הפך את 'שבולי הלקט' מספר הלכה תיאורטי הערוך לפי נושאים הלכתיים ולפי סדר עניינים הגיוני פנימי לגיליון שימושי המלווה את הסידור, גם שם הועבר מרכז הכובד מהתוכן אל הקורא (על דרך עבודתו בחיבור ה'תניא' ראו: י"מ תא-שמע, 'שבולי הלקט וכפיליו', כנסת מחקרים, ירושלים תשס"ו, כרך ג, עמ' 71).

החרדים לתקן נפשותם ולהכשיר גופותם בהנהגות נכבדות אשר ראוי לאדם להתנהג בהם בעולם לטוב לו ואת אשר ראוי להתרחק מהם כדי למנוע ממנו הזקם. וכאשר מצאה ידי הבאתי על כל מעלה ומעלה ראיות מן המקרא ומדברי רבותינו זכרונם לברכה בדרך קצרה ולשון קל למען ירוץ הקורא בו [...] ועם כל זה לא נמנעתי מלהזכיר בהם דברי הפילוסופים ומשליהם כדי להמשיך לבות הבחורים בדרכי החכמה והמוסר ולשאר מעלות המדות הכתובות בספר הזה?⁹

השוואת הדברים לדברים דומים בהקדמת 'חובות הלבבות',¹⁰ מהם כנראה עובדו, מלמדת לא מעט על ההבדל שבין שתי היצירות. בעל 'חובות הלבבות' אמנם לוקח בחשבון את נטיותיו של ציבור הקוראים, אך זאת לצד שיקולים אחרים. אצל רבי יחיאל, לעומת זאת, הן מהוות מדד כמעט בלעדי. 'חובות הלבבות' נותר בגדר ספר עיון למרות שנכתב לצורך מטרה חינוכית, בעוד 'מעלות המידות' הוא ספר מחנך במהותו.

העמדת הקורא במוקד ההתעניינות ניכרת גם בהמשך הספר. כך, למשל, בעקבות 'חובות הלבבות' בחר גם רבי יחיאל להקדיש את הפרק הראשון של ספרו לענייני אמונה. אולם בעוד רבנו בחיי מנמק את בחירתו זו בעיקר במקומה היסודי של האמונה במערכת הידע שאותה בכוונתו להציג,¹¹ מטעים מחברנו את תפקידה

9 מעלות המידות, הקדמה, עמ' ג.

10 'ואני אוחו בו הדרך הקרובה להעיר להורות ולהשכיל בלשון המבואר הקרוב והנוהג כדי שיהיה מה שאני רוצה לבארו קרוב להבין [...] ומפני שהיה ספרי זה מן החכמה האלקית נשמרתי בו מן הראיות שהן הולכות על דרך חכמת הדיבור וחכמת השימוש [...] ושמתי רוב ראיותי עליו מן הדברים המושכלים וקרבתים בדמיונים הקרובים אשר אין בהם ספק וסמכתי להם מה שמצאתי כתוב בספרי הנביאים, ואחר כך סמכתי להם דברי הקבלות שקבלנו מרבותינו ז"ל ומן החסידים והחכמים שבכל אומה שהגיעו דבריהם אלינו, מפני שקיוויתי שיהיו הלבבות נוטים אליהם ומקשיבים אל חכמתם, כמו דברי הפילוסופים ומוסר הפרושים ומנהגיהם המשובחים. וכבר אמרו רבותינו ז"ל: כתוב אחד אומר: וכמשפטי הגויים אשר סביבותיכם עשיתם וכתוב אחד אומר: לא עשיתם, הא כיצד? כמתוקנים שבהם לא עשיתם כמקולקלים שבהם עשיתם. ואמרו: כל האומר דבר חכמה, אפילו באומות העולם נקרא חכם' (ספר חובות הלבבות, הקדמה [מהדורת א' צפרוני], תל-אביב תשכ"ד, עמ' 92-93).

11 כדבריו 'כאשר הסכמתי לחבר בספר הזה חלקי חובות הלבבות כוונתי את מחשבתי לבחור אותן שתהינה כוללות את זולתן וסובבות את שאריתן ושמתי שורשן העליון ויסודן הגדול יחוד הא' בלב שלם' (חובות הלבבות, הקדמה, עמ' 93); 'כאשר חקרנו על מה שהצורך אליו יותר מפנות דתנו ושורשיה מצאנו יחוד האלקים בלב שלם שרשה ויסודה, שהוא השער הראשון משערי התורה ובייחוד ייפרד המאמין מן הכופר והוא ראש אמת הדת ומי שנטה ממנו לא יתכן לו מעשה ולא תתיקיים לו אמונה' (שם, שער היחוד, הקדמה, עמ' 103).

המרכזי של האמונה בחיים האישיים: 'בעבור שמעלת המדה הזו היא מבחר כל המעלות וכל מי שהגיע אל מעלת המדה הזאת נקל להגיע אחרי כן אל כל שאר מעלות המדות הרוחניות והגופניות מעלה אחר מעלה, לפיכך הקדמתי אותה לא כל שאר המעלות הכלולות בספר הזה'.¹²

הפרקים שונים זה מזה גם בתוכנם, לעומת דברי החקירה המורכבים יחסית שב'שער הייחוד', אין ב'מעלת ידיעת הא-ל יתברך' אלא הרצאה שוטפת של יסודות האמונה בצורת פרפרזה להקדמת הרמב"ם לפרק 'חלק' בתוספת קטעים שעובדו מתוך הלכות יסודי התורה והלכות מלכים שבמשנה תורה.¹³ מודגשות בו ההשלכות המעשיות של האמונה¹⁴ ואין בו הוכחות שכליות או דיונים הגותיים. לפעמים משתמש המחבר רק בחלק ממקור זה או אחר ולא ככולו. כך, לדוגמה, מכל הטענות ששם בעל 'חובות הלבבות' בפיו של היצר הרע,¹⁵ הוא מביא רק את זו הראשונה:

ואם יאמר אדם: טוב לו לאדם לאכול ולשתות ולשמוח בעולם הזה ולקבל כל הנאותיו ממנו ולהשיג את כל תאוותיו ולמלא את נפשו מכל אשר ישאלו עיניו כי אין מעשה וחשבון בשאול אשר האדם הולך שם ולית דין ולית דיין, כבר נאמר על ידי שלמה המלך עליו השלום: שמח בחור בילדותך ויטיבך לבך בימי בחורותיך והלך בדרכי לבך ובמראה עיניך ודע כי על כל אלה יביאך האלקים במשפט [קהלת יא, ט]. ואמרו חז"ל: בקשו חכמים לגנוז ספר קהלת מפני שמצאו בו דברים שהן מטיין למינות. אמרו: כך היה שלמה צריך לומר, שמח בחור בילדותך ויטיבך לבך בימי בחורותיך והלך בדרכי לבך ובמראה עיניך? משה אמר: ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם [במדבר טו, ל] ושלמה אמר והלך

12 מעלות המידות, מעלת ידיעת הא-ל יתברך, עמ' יא.

13 רבי יחיאל מציג את עיקרי האמונה כפי שקבעם הרמב"ם בהקדמתו לפרק חלק, אם כי בסדר שונה במקצת (אצל הרמב"ם באה האמונה בתורה מן השמים אחרי האמונות בנבואה בכלל ובנבואת משה בפרט, בעוד שאצל מחברנו היא באה לפניו) בהרחבה, בשינוי לשון ותוך הדגשת ההשלכות המעשיות והמוסריות של הדברים. בעקבות הרמב"ם בהלכות יסודי התורה (פרק ח), מופיע גם כאן דיון העוסק בקידוש ובחילול ה' (עמ' יח-כו). כך גם מושפע הדיון באמונה בביאת המשיח (עמ' לא-לב) מדברי הרמב"ם בהלכות מלכים (פרקים יא-יב).

14 כך, לדוגמה, הוא מטעים שהאמונה במציאות הבורא מביאה לידי הכרת הטוב כלפיו (עמ' יא-יב), כי ההכרה ביכולתו מביאה לענוה (עמ' יז) וכיוצא בזה.

15 חובות הלבבות, שער ייחוד המעשה, פרק ה, עמ' 358-392.

בדרכי לבך, לית דין ולית דין? וכיוון שאמר: ודע כי על כל אלה יביאך האלקים במשפט, אמרו: יפה אמר שלמה [קהלת רבה א, ד].¹⁶

דומה כי רבי יחיאל סבר כי שדה התמודדותם העיקרי של קוראיו הוא בתחום התאווה ודברים העוסקים בנושא זה הם שנראו לו נחוצים להם. יתר על כן, הוא מנסח מחדש את דברי 'חובות הלבבות' כך שהממד המוסרי שלהם הוא הבולט, בניגוד לרבנו בחיי עצמו, המדגיש את הפן האמוני שבהם.

ההתחשבות הרבה בקהל היעד מחייבת, כמובן, את הגדרתו, ורבי יחיאל אכן עושה זאת: 'ולא חיברתיו לצורך הגדולים ממני בחכמה ובמוסר ובדרך ארץ ובשאר מעלות המידות, אף לא לצורך הסכלים חסרי המח ועניי הדעת הבוועטים במוריהם ומתעתעים ומלעיביים במלמדיהם [...] וחברתי ספר זה בחמלתי על התלמידים והבחורים התאבים לשמוע בקול מוריהם וחרדים להטות אזנם אל מלמדיהם כדי לתקן נפשותם ולהכשיר גופותם במעלות מדות טובות והנהגות מיוחסים'.¹⁷ הללו 'התאבים וחושקים לילך בדרכי החכמה והמוסר, החרדים לתקן נפשותם ולהכשיר גופותם בהנהגות נכבדות אשר ראוי לאדם להתנהג בהם בעולם לטוב לו ואת אשר ראוי להתרחק מהם כדי למנוע ממנו הזקם'.¹⁸ כלומר, 'מעלות המידות' פונה מראש לנכונים לקבל את דבריו, כאלה שיעדם ברור להם ואין הם זקוקים אלא לבעל ידע וניסיון המסוגל להוביל אותם אליו. בהתאם לכך מוקדש רובו לתיאור המידות עצמן ולהשלכותיהן, וכמעט שאין בו ניסיונות להשיב לדרך הישר את הסוטים ממנה.

רבי יחיאל לא אגר מקורות ללא הבחנה. הוא ברר בקפידה את החומר הרב שעמד לפניו ודלה ממנו את אותם קטעים שניתן היה להתאימם לאופיו של חיבורו. מידת ההתאמה נקבעה בהתאם לצרכיהם החינוכיים של אלה מבני דורו שאליהם פנה, והם שהכריעו, בסופו של דבר, אלו תכנים יכללו ב'מעלות המידות'.

16 מעלות המידות, מעלת יצר טוב, עמ' ריא-ריב. דומה כי הדברים הם פרפרזה מורחבת של דברי 'חובות הלבבות': 'ותחילת מה שיספק אותך בו היצר וישתדל לברר אותו אצלך הוא שנפשך אין לה קיום מבלתי הגוף ושהיא נפסדת בהפסד גופך ושאין לה מציאות אחר המוות, בדמיונות שאינן מתקיימות כשיתבונן בהם האדם, כדי שתהיה סיבה לבקשת ההנאות הכלות והתאוות האובדות, ושתאמר, כמו שאמר הכתוב על אנשי הדעת הזאת אכל ושתו כי מחר נמות. ואם תתייעץ עם שכלך בזה, ירחיק ממך הדעת הזאת בראיות אשר זכרו אותן הקדמונים בדברי הנביאים עליהם השלום' (חובות הלבבות, שער ייחוד המעשה, פרק ה, עמ' 359-360).

17 מעלות המידות, הקדמה, עמ' ח.

18 שם, עמ' ז.

שפה וניסוח

בהקדמתו מודיע רבי יחיאל כי הביא ראיות מן המקרא ומדברי רבותינו זיכרונם לברכה בדרך קצרה ולשון קל, למען ירוץ הקורא בו.¹⁹ ואכן, עיון בספר מגלה כי רבים ממקורותיו עובדו, אם כי לאו דווקא קוצרו, כדי להקל על הקורא. פעולת העיבוד לא שירתה רק את מגמתו החינוכית של הספר, היא גם יצרה בו אחדות סגנונית שתרמה להפיכת מקבץ המקורות למקשה אחת.

במהלך העיבוד התווספו דברי פנייה אל הקורא, תורגמו פסקאות תלמודיות מארמית לעברית ושפתם של מקורות שונים הוחלפה בשפה פשוטה יותר. דוגמה נאה לתרגום מארמית לעברית אפשר למצוא בקטע הבא:

שכך אמרו חכמנו זיכרונם לברכה: כל אדם שכועס, אפילו פוסקין לו גדולה מן השמים נטלת ממנו. מנלן? מאליאב. שנאמר: ויחר אף אליאב בדוד וגו' [שמו"א יז, כח]. וכשהלך שמואל למשוח את דוד, בכולן נאמר: גם בזה לא בחר ה' [שם טז, ח], ואלו באליאב כתיב: אל תבט אל מראהו ואל גבה קומתו כי מאסתיהו [שם, ז], לא הצרך לומר כי מאסתיהו אלא שנבחר כבר ומתוך כעסו נמאס.²⁰

קטע זה הוא תרגום ועיבוד של דברי הגמרא במסכת פסחים סו ע"ב תוך השמטת שם בעל המימרא:

אמר רבי מני בר פטיש: כל שכועס אפילו פוסקין עליו גדולה מן השמים מורידין אותו. מנלן? מאליאב, שנאמר: ויחר אף אליאב בדוד ויאמר למה [זה] ירדת ועל מי נטשת מעט הצאן ההנה במדבר אני ידעתי את זדנך ואת רוע לבבך כי למען ראות המלחמה ירדת. וכי אזל שמואל לממשחינהו, בכלהו כתיב: לא בזה בחר ה', ובאליאב כתיב: ויאמר ה' אל שמואל אל תביט אל מראהו ואל גבה קומתו כי מאסתיהו מכלל דהוה רחים ליה עד האידנא.²¹

19 שם.

20 מעלות המידות, מעלת הרצון, עמ' קצ.

21 נוסח עברי של הדברים נמצא גם בספר והזהיר (פרשת משפטים, תרל"ג, א, עמ' 79), אולם מסגנון הדברים כפי שהם מובאים ב'מעלות המידות' ניכר כי הם לקוחים מהגמרא עצמה.

גם סיפורים המופיעים בתלמוד הובאו בעיבוד עברי, כך לדוגמה בקטע המופיע ב'מעלת הזריזות':

ומן הזריזות לשמור אדם את ממונו ואינו מפקירו ואינו מוציאו לבטלה אלא בשעת הצורך ופוקד שדותיו וכרמיו בכל יום לידע מה הן צריכות, שכך אמרו חז"ל: מאן דסייר נכסה משכח אסתרא. ומצינו שאביי היה רגיל לפקוד את כרמו תמיד, פעם אחת פגע באריסו שהיה מוליך חבילת זמורות ועצים על כתפו. אמר לו: אנה אתה מוליך אלו העצים? והשיב האריס: אני מוליכם לבית אדוני, ואמר לו כבר קדמוך רבנן שאמרו מאן דסייר נכסיה משכח אסתירא, שאלמלא פגעתו בך היית מוליכם לביתך.²²

קטע זה לקוח מדברי הגמרא (חולין, קה ע"א):

אמר שמואל: מאן דסייר נכסיה כל יומא משכח אסתירא. אביי הוה סייר נכסיה כל יומא ויומא, יומא חד פגע באריסיה דדרי פתכא דאופי. אמר ליה: הני להיכא? אמר ליה: לבי מר. אמר ליה: כבר קדמוך רבנן.

רבי יחיאל השמיט את שמו של שמואל ושילב את מאמרו בתוך סיפור המעשה, שאותו הוא מביא בתרגום עברי מורחב.

יש והדיון התלמודי תומצת במילים ספורות, כזו למשל היא הפסקה:

ואמרו חכמינו זיכרונם לברכה: כל העובר עברה בסתר כאילו דוחק רגלי שכינה, שנאמר: כה אמר ה' השמים כסאי והארץ הדם רגלי וגו' [ישעיהו סו, א]. אבל אם אינו יכול לכופ את יצרו טוב שיעבר בסתר ואל יחלל שם שמים בפרהסיא.²³

מקור הדברים הוא בגמרא במסכת חגיגה טז ע"א:

כל שלא חס על כבוד קונו רתוי לו שלא בא לעולם: מאי היא? ר' אבא אמר זה המסתכל בקשת. רב יוסף אמר זה העובר עבירה בסתר [...] רב יוסף אמר זה העובר עבירה בסתר כדר' יצחק דאמר רבי יצחק כל העובר עבירה בסתר כאילו דוחק רגלי שכינה שנאמר: כה אמר ה' השמים כסאי והארץ הדום רגלי [ישעיהו סו, א]. איני, והאמר ר' אלעא הזקן אם רואה

22 מעלות המידות, מעלת הזריזות, עמ' רנו.

23 מעלות המידות, מעלת ידיעת הא"ל יתברך, עמ' כד.

ספר
בית מידות

על אודות בית א' זה ספר בית מידות יעמדתי לנצח על עושי מלאכת
האסה טהול וטהרות. אני עברכם יוסף אחיכם ונסי המדבר אליכם

א' אף הצמים גם יסרך אתכם	יוסף א' עליכם ככם
ד' גים ד' וטבי בית יטיבותכם	אתכם חממים הטלמים וכן
ד' וטק ס גדלמית מדרסותיכם	אתכם ידידים תגלודים סוקרים
י' יומכם ולינכם עת קריהותיכם	אתכם חמסים מהבילים מזון
פ' פלוס וט ירבה סגויותיכם	לכם אחכנו המחקקים מתגים
מ' מעין וכית מדות למוטבותיכם	לכם הבינונו וטבנו זכור
לכני עליה היא כמזלנותיכם	ל' התחיה רק עליה ה' הכי
נחה ובה כולם כמ'עלותיכם	לכני עליה העניה התרו
כו לעלותיכם אל מעכותיכם	כתם חסד עשרים וחרכע וועלות
לח סחכל ה' אל גריותיכם	בית מלא כל טוב ומכל מחבל
כטם לברז הוא לכספותיכם	רק אך חסד יחותיאל כלל
אכל מזון להעמיד את כריאותיכם	חזון נ'ר תוסס וגם הוא סס
על תל המוכתכם ונרקותיכם	כ' חזון להעמיד את כריאותיכם
ככסות הטחים הן סכותותיכם	א' אצ' גם ת'ופי להסיד מחלת
זה להגיד תמיד בארחתיכם	ולחזותיכם בתמוכה הסלי
דסן יחידתכם וכסותותיכם	ס' צדו ד'כלו טוב ותתעבבו כיון
כ' ה' מוכר תב	שענו ד'או כי סחרו טוב מוכר
ידכם יושמח וי'גותיכם	ס'ר ונחמכם וי'סיד ע'טון
העריא והוא עת תבחרותי	לזה כחרם אכ ה' יום כ'ר סכת
המחוקקים סוועים לה'נותיכם	הוסר יסוד ספר וכית מדות כ'ית
מתחכנים לט כטותיכם	ס'ס תחום מתפללים מתכפלים
תלמוד תגמדתכם ותירופיכם	י'כבוד וגם י'גביר ולעד י'חיד
הוא יסקכם את כוס יסועותיכם	יוסי'עכם י'ס'יעכם י'ס'יעכם
וטמו יסודך גם יסרך אתכם	יעמיד עדי עד זכרכם גם סמכם

תם

מתוך הפתיחה לספר 'בית מידות', קושטנטינה רע"ב (1511)

אדם שיצרו מתגבר עליו ילך למקום שאין מכירין אותו וילבש שחורין ויתעטף שחורין ויעשה מה שלבו חפץ ואל יחלל שם שמים בפרהסיא? לא קשיא הא דמצי כייף ליה ליצריה הא דלא מצי כייף ליצריה. רבי יחיאל השמיט את שמות החכמים ואת השקלא וטריא, תרגם את הדברים לעברית והביא בפני הקורא רק את מסקנת הגמרא. יש והקיצור נועד לעידון ולריכוך:

צאו וראו מה שארע לפרעה ולסנחריב ולנבוכדנצר ולחירם מלך צור. על שנתגאו בעצמן הקדוש ברוך הוא השפילן בתכלית השפלות כדי שידעו הכל שיש אלק ואדון עליהם. וכן הוא אומר: יען כי גבהו בנות ציון ותלכנה נטויות גרון ומשקרות עיניים וגו' [ישעיה ג, טו], על שנתגאו בעצמן מה כתיב בענין, ביום ההוא יסיר ה' את תפארת העכסים וגו', והביאן בתכלית השפלות והבזיון.²⁴

חלקה הראשון של הפסקה עובד מתוך 'תיקון מידות הנפש' של רבי שלמה אבן גבירול.²⁵

תכף לגאווה ולגאון השבר והשפלות, וכמו שאירע לפרעה על אשר אמר: מי ה' אשר אשמע בקולו [שמות ה, ב], וגלית באמרו: אני חרפתי את מערכות ישראל [שמו"א יז, י], וסנחריב באמרו: מי בכל אלהי הארצות [מל"ב יח, לה], ונבוכדנצר באומרו מאן הוא אלהא די ישזבנכון מן ידי [דניאל ג, טו], והדומה להם, אשר אמר בדבריהם אשר היתה אחריתם תכלית הבוז והקלון.

חלקה השני של הפסקה מבוסס על דברי חז"ל במסכת שבת סב ע"ב ובמקומות נוספים המתארים את הביזיונות שספגו בנות ציון הגאות עם נפילת ירושלים בידי הבבלים. רבי יחיאל מעדיף להסתפק באמירה הכוללת 'תכלית השפלות והבזיון' המושתתת על ביטוי דומה המופיע אצל רשב"ג ונמנע מתיאורי הזוועה שבמקור החז"לי. יש ומטרת העיבוד היא להפוך את הדברים מאמירה גרידא לפנייה ישירה, כך למשל בפסקה זו:

24 מעלות המידות, מעלת הענווה, עמ' קכג.

25 רבי שלמה אבן גבירול, תיקון מידות הנפש, חלק ראשון, שער ראשון, מהדרת צילום, ירושלים תשכ"ז, עמ' י. על שילובם של מקורות מאוחרים במאמרי חז"ל ראו עוד לקמן.

בני, בואו וראו כמה גדול כח השלום, שבתחילת ברייתו של עולם נתעסק הקדוש ברוך הוא לבראת דבר של שלום, שנאמר: ויאמר אלוקים יהי אור ויהי אור [בראשית א, ג]. ומנין שהאור שלום? שנאמר: יוצר אור ובורא חשך עושה שלום [ישעיה מוה, ז].²⁶

מקורה של פסקה זו, כמו של פסקאות רבות ב'מעלת השלום', הוא, ככל הנראה, ב'משנת רבי אליעזר', שם שנינו:

גדול הוא השלום שלא התחיל הקדוש ברוך הוא לבראת דבר בעולם אלא דבר שלום, ואיזה? זה האור, שנאמר: ויאמר אלוקים יהי אור ויהי אור ומנין שהאור שלום? שנאמר: יוצר אור ובורא חשך עושה שלום.²⁷

כדרכו, פישט מחברנו את לשון המדרש והוסיף לה פנייה לקורא. דוגמה נאה נוספת להפיכת קטע שאופיו עיוני להדרכה ישירה מצויה בקטע דלקמן:

בני, הוּו זהירין שלא לצאת מגדר הנדיבות אל הפיזור וההפקר, כי כמו שהנדיבות משובחת מן החכמים כך הפיזור וההפקר מגונה מן החכמים ומכל עם הארץ [...] בני, הוּו זהירין במידת הפיזור וההפקר, ואל תוציאו ממונכם לבטלה כי אם בדברים שאין מנוס מהם, כמו ענייני אכילה ושתייה ובגדים וכל שאר העניינים הצריכים לכם די הספק בלבד, לא דרך הפקר, כי אם די מחסורכם אשר יחסר לכם.²⁸

הדברים לקוחים מדברי רשב"ג ב'תיקון מידות הנפש':

אך העניין המגונה שבמידה הזאת הוא שיפקיר האדם את ממונו בדבר שאינו צריך אליו ומתנהג בו מנהג שאינו טוב כמו שמפזר בעניין התאוה ומתמכר בהשגות ההנאות. וזהו הפקר ואינו ממעלות המשכילים ולא מגדולתם.²⁹

הדברים הורחבו והפכו מעיון בתורת המידות להדרכה מעשית תוך הלבשתם בשפה קלילה מהשפה התיבונית שבה הכיר הקורא העברי את הדברים עד אז.

26 מעלות המידות, מעלת השלום, עמ' שכא.

27 ספר משנת רבי אליעזר, ד, ח (מהדורת ה' ענעלאו), ירושלים תשל"ל, עמ' 68.

28 מעלות המידות, מעלת הנדיבות, עמ' רפד-רפה.

29 תיקון מידות הנפש, חלק חמישי, שער ראשון, עמ' יח.

<p>השלום</p> <p>בענין מלכות נאוו על ההרים • זכן הוא אומ' הנבי נוסח ליה כהר שלום וכחל סוּף נגו' ואמרו חכמים ז"ל אין כל מוחזיק ברכה לא שלום סכ"א עז לעז יתן יי' יכרך את עמו שלום • ואלהינו ברחמינו יסעות שלום ויתעבנו על דוב ברכה ושלום כענין סכ"א ועקום יירם אין והתעבנו על רוב שלום • קטו</p>	<p>ייעלת</p> <p>אחר החלוקת מצי' שהיא מדה טובה וחר' • וכל מי שמרגיל בשלום ואוהב שלום ודורך שלום ומטיט שלום בין אים גאטתו בין מרט לחבירו הקכה' מרים פ כלומו עביו וזוכת מלוינו מדה כבוד מדה כעבין סכ"א תפעות שלום לנו כי כל מעשינו פעלת לנו • וכל מי שאוהב השלום ודורך שלום זוכה בביאת המשיח סכסעת כחמו מפתח תחלה בשלום</p>
--	---

<p>ותשלום</p> <p>כל המלאכה מלאכת פנים • יפה צופה מוקדקת סכסעתים על יד הפועלים ה כ' שמואל ריקומין נר חסדוק דעולק העופים אר מלאכת הק' מלאכת הרעו והם בעבמס כסח לכר זכרה רוחם להעריך ולהרביץ ספרים כשרא לזכות את היבט ונמ' ונס וסוכ ככנסו בעובי קודת המנוה ה הגדולה הזאת ירנה לפני א פעלם ונדקתם תעמוד להם ולכריהם תק' העולם ועד העולם • והיתה השלמה הג' הוה כחכמה ימים לחדס פמרי סנת כי קונק ערב ליבירה בקופסנטינה רכתי אשר היא תוא ממעב' הדוכו המלק סלטן כייזט ירוש הודו ותבסח ו אלכותו כמיו וכמיונו תוסע יהודה ישראל יטכון לבטח וכא לביק גוא ו-ן יהי רגן וכחמר אמן • קטו וסלכ</p>	
--	--

עוד דוגמה למגמות הפנייה הישירה, הרחבת הדיבור ופישוט השפה, הרווחות בכל הספר, ניתן למצוא גם בקטע שלפנינו:

בני, בואו וראו כמה גדולה מעלת הענווה, שהרי משה רבנו עליו השלום היה רבן של כל הנביאים ומבחר כל הנבראים שהיו מאדם הראשון עד כאן. שכך אמרו חז"ל: חמישים שערי בינה נבראו בעולם ונתנו למשה חמישים חסר אחת, שנאמר: ותחסרהו מעט מאלוקים וגו' [תהלים ה, ו; בבלי ראש השנה כא ע"ב] ואף על פי כן לא נשתבח אלא בענווה, כעניין שנאמר: והאיש משה ענו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה [במדבר יב, ג]. ונכתב ענו חסר יו"ד, לפי שהיה עניו ושפל בתכלית השפלות והענווה, ולפיכך כתוב בו 'מאד', שהיה משפיל עצמו ביותר. ורבותינו זיכרונם לברכה צוו במידת הענווה ואמרו: מאד מאד הווי שפל רוח שתקוות אנוש רימה [אבות ד, ד].³⁰

מקורו של הקטע הוא בפירושו של הרמב"ם למשנה המובאת בסופו:

ויש לך ללמוד ממשה רבנו ע"ה אשר נשלמו בו מעלות השכליות ומעלות המידות כולן מכוונות למדרגת הנבואה. אב בתורה אב בחכמה אב בנבואה, ושבוהו ה' יתברך על כל אדם במידת הענווה, ואמר: והאיש משה ענו מאד מכל האדם. ואמרו 'מאד' מופת לרוב ענוותנותו ונטיתו לצד הקצה האחרון.³¹

המשנה באבות, שהדברים במקורם הם חלק מהפירוש עליה, הפכה כאן לחלק מהפסקה. הקטע הורחב, נוספו לו פנייה לקורא ומקורות חז"ליים, והסממנים הפילוסופיים שלו טושטשו. שפתו התיבונית הומרה בלשון עממית יותר והושמט אזכורה של הנבואה.

לפעמים כולל העיבוד גם שינויים מהותיים. כך, למשל, בקטע זה:

וראוי לכם בני לידע במה יגיע האדם לאהוב את בוראו. תחילה צריך לכם לחשוב על רוב הטובות שגמלכם הבורא וגומל לכם תמיד בכל שעה ובכל רגע, שאם יגמלכם אדם כיוצא בו אחד מני אלף ממה שגמלכם

30 מעלות המידות, מעלת הענווה, עמ' קטו.

31 פירוש המשניות להרמב"ם, אבות ד, ד (מהדורת מ"ד רבינוביץ), ב, תל-אביב תש"ט, עמ' קכא.

הבורא. שאם יגמלכם אדם כיוצא בכם אחד מני אלף ממה שגמלכם הבורא, הייתם מוכרחים להקשר באהבתו ולאהוב אותו אהבה עזה, כל שכן למלך מלכי המלכים. ועוד צריך לכם בני למאוס העולם הזה ולעזוב ההנאות הגופניות עבור אהבת הבורא ולמאוס כל מה שימאס ולאהוב כל מה שיאהב כדי שלא תבוא עליכם שום סיבה להפר אהבת המקום מכם.³²

בדברים ניכרת היטב השפעת 'חובות הלבבות',³³ אלא שלדעתו של רבנו בחיי, הכרת הטוב כלפי הבורא באה רק אחרי עבודה מאומצת של כניעה ופרישות, בעוד שרבי יחיאל מטעים כי המחשבה בטובות הבורא היא הבסיס הראשוני לאהבתו, והפרישות באה לאחריה.

שפתו של 'מעלות המידות' משקפת את מגמתו. מקורות רבים שולבו בו לאחר ששונו ועובדו ולא הובאו בצורתם המקורית. מלאכת העיבוד נעשתה, בראש ובראשונה, כדי לקרב את הדברים ללבו ולעולמו של הקורא, ובמהלכה הפכו אמירות הגותיות להיגדים חינוכיים ולהדרכות ישירות. בשינוי הסגנוני נכרך לא אחת גם שינוי תוכני. המחבר הדגיש נקודות שנראו לו חשובות ולפעמים אף הביע באמצעות העיבוד עמדות שונות מאלה של מקורותיו.

מבנה הספר

בשונה מחכמים דוגמת רבנו בחיי ב'חובות הלבבות' או רבי שלמה אבן גבירול ב'תיקון מידות הנפש', רבי יחיאל אינו מציג בהקדמתו תכנית מסודרת ומנומקת של מבנה הספר. כשם שב'תניא' נמוג המבנה המוצק של 'שיבולי הלקט'³⁴ כך גם ב'מעלות המידות' נעלם הסדר השיטתי המאפיין לפחות חלק ממקורותיו העיקריים. נראה כי רבי יחיאל ראה במתכונת כזו סממן של ספר הגותי-עיוני שאינו הולם את הצביון שביקש להעניק לספרו.

בדומה לרשב"ג ב'תיקון מידות הנפש', וכנראה בהשפעתו, פותח גם רבי יחיאל את הקדמתו בתפילה ובהצבעה על היותו של האדם מרכז היצירה ותכליתה.

32 מעלות המידות, מעלת אהבת האל יתברך, עמ' לו.

33 חובות הלבבות, שער אהבת ה', ג, עמ' 562-563.

34 ראו לעיל, הערה 8.

אולם רשב"ג קובע מתוך הנחה זו את המסגרת לספרו, בעוד שאצל רבי יחיאל מסגרת שכזו אינה קיימת. שימושו של רבי יחיאל בדבריו של רשב"ג תוך השמטת המשמעות הצורנית שלהם מבליטה עוד יותר את הימנעותו המכוונת ממחויבות למתכונת קבועה מראש.

עם זאת, בדרך כלל ההיגיון העומד מאחורי סדר פרקי הספר ברור למדי. כמו שכבר הזכרנו נפתח 'מעלות המידות' ב'מעלת ידיעת הא-ל יתברך'. את הסיבה לכך נותן המחבר בעצמו: 'בעבור שמעלת המידה הזאת היא מבחר כל מעלות, וכל מי שהגיע אל מעלת המידה הזאת נקל להגיע אחר כך אל כל שאר מעלות המידות הרוחניות והגופניות מעלה אחר מעלה, לפיכך הקדמתי אותה אל כל שאר המעלות הכלולות בספר הזה'.³⁵ מקומם של הפרקים השני ('מעלת אהבת הא-ל יתברך'), השלישי ('מעלת יראת שמים') והרביעי ('מעלת התורה וקיום המצוות') אחרי מעלה זו מובן וכמעט מתבקש. 'מעלת אהבת ה' קודמת בסדר הפרקים ל'מעלת יראת שמים' מפאת יתרונה עליה, אם כי זו האחרונה היא המהווה תשתית לשאר המידות בהיותה 'מעלה גבוהה, ומעלה האדם אל כל שאר המידות'.³⁶

בהמשך פונה המחבר למצוות שבין אדם לחברו. הפרק החמישי דן ב'מעלת גמילות חסדים' והשישי ב'מעלת הצדקה'. 'מעלת גמילות חסדים' קודמת ל'מעלת הצדקה' ככל הנראה הן משום שהיא נמנית עם מידותיו של הקדוש ברוך הוא – נקודה שהמחבר מאריך בה בתחילת הפרק,³⁷ ולכן היא מתאימה למעבר מהדיון במצוות שבין אדם למקום למצוות שבין אדם לחברו – והן משום שגדולה גמילות חסדים יותר מן הצדקה (סוכה מט ע"ב), כמאמר חז"ל המובא גם הוא באותו פרק.³⁸ לכאורה מקומו הראוי של הפרק השביעי, העוסק ב'מעלת התפילה', הוא אחרי הפרק הרביעי העוסק ב'מעלת התורה וקיום המצוות', ואולי הוא נקבע כאן כדי לרמוז על הקשר שבין תפילה לצדקה, קשר הבא לידי ביטוי גם בנוהג ליתן צדקה קודם התפילה. הקשר בין הפרקים השמיני, התשיעי והעשירי, 'מעלת הענווה ובכללה גנות הגאווה וגסות הרוח', 'מעלת הצניעות ובכללה גנות הפריצות' ו'מעלת הבושת ובכללה גנות העזות' הוא ברור, וכזה גם הקשר בין הפרק האחד-עשר 'מעלת האמונה

35 מעלות המידות, מעלת אהבת הא-ל יתברך, עמ' יא.

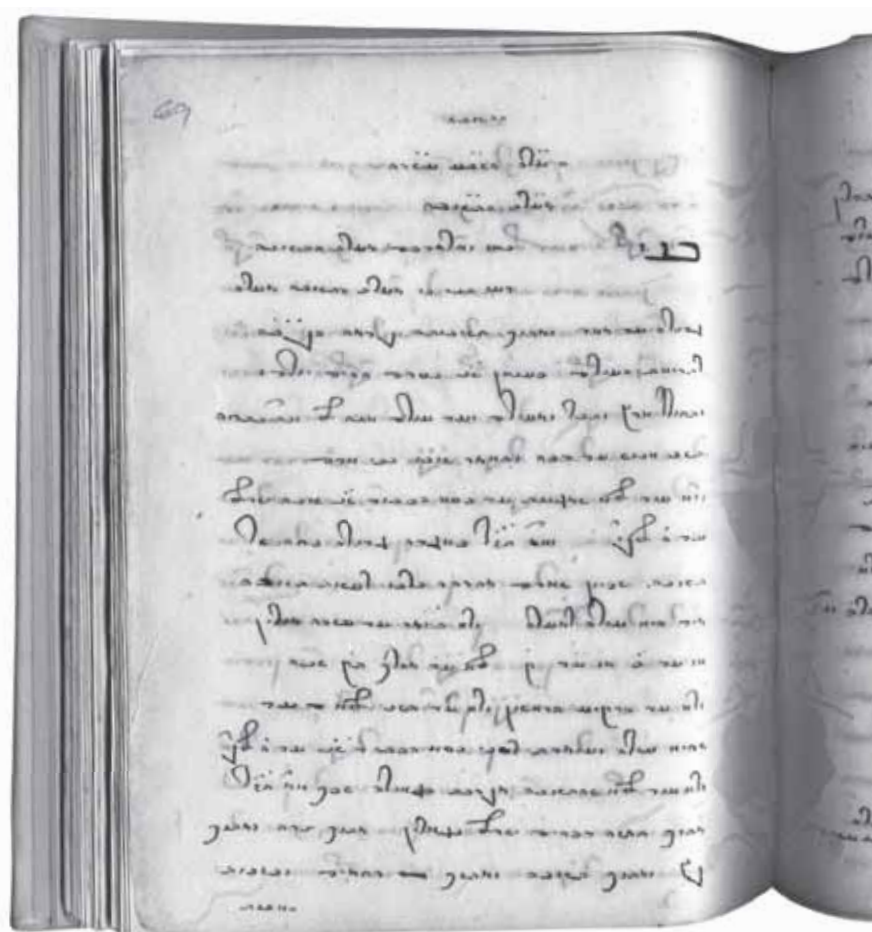
36 מעלות המידות, מעלת יראת שמים, עמ' מו.

37 מעלות המידות, מעלת גמילות חסדים, עמ' עו.

38 מעלות המידות, מעלת אהבת הא-ל יתברך, עמ' עח.

ובכללה גנות הגנבה והגול' לבין הפרק השנים-עשר 'מעלת התמימות ובכללה גנות הרמאות'. הפרק השלושה-עשר דן ב'מעלת הרחמנות ובכללה גנות האכזריות' ולאחריו הפרק הארבעה-עשר העוסק ב'מעלת הרצון ובכללה גנות הכעס'. גם כאן הקשר בין שני הפרקים ברור. הפרק החמישה-עשר הוא 'מעלת שם טוב ובכלל גנות שם טוב בהבלי העולם', הפרק שאחריו עוסק ב'מעלת יצר טוב ובכללה גנות יצר הרע'. שמו של הפרק, המזכיר את שמו של קודמו, הוא, ככל הנראה, הקושר אותו אליו. הפרק השבעה-עשר עוסק ב'מעלת התשובה' וזיקתו לפרק שלפניו ברורה.

'מעלות המידות', מאות ט"ז-י"ז. באדיבות אוסף מוסיוף, כתב יד בר-אילן, 1010

הפרק השמונה-עשר עוסק ב'מעלת החכמה'. העיסוק בחכמה בפרק זה ולא באחד הפרקים הקודמים מעורר קושי מסוים, שכן 'מעלת החכמה' היא מעלה כללית 'הכוללת עמה כל שאר מעלות המידות החמודות',³⁹ וככזו היה מן הראוי לדון בה באחד מהפרקים הראשונים. עם זאת, זיקתה של 'מעלת החכמה' למעלה שאחריה, 'מעלת העושר' ברורה וייתכן שהיא שגרמה לדחייתה של 'מעלת החכמה' לפרק השמונה-עשר. אחרי 'מעלת העושר' יש שלושה פרקים העוסקים במידות הקשורות אליה: 'מעלת הזריזות, ובכללה גנות העצלות', 'מעלת ההסתפקות ובכללה גנות הזולל והסובא' ו'מעלת הנדיבות ובכללה גנות הכילות'. מקומה של 'מעלת הנדיבות' הוא, לכאורה, בסמוך ל'מעלת הצדקה', אולם נראה שהמחבר בחר להעמידה בסמוך ל'מעלת ההסתפקות' המנוגדת לה מבחינה מסוימת. את מקומן של שתי המעלות האחרונות מסביר המחבר בעצמו בפתיחה ל'מעלת דרך ארץ': 'בעבור שמעלת דרך ארץ מדה חשובה עד מאד, ויקרה אצל בני אדם, והיא מעלה כללית וכוללת כל שאר מעלות המידות הרוחניות והגופניות ונמשכות עמה, ולה פארות וענפים יוצאים לכאן ולכאן, לפיכך איחרתי אותה וכתבתי בסוף כל שאר המעלות, מלבד מעלת השלום שאיחרתי וכתבתי אותה בסוף כל הספר כולו'.⁴⁰ לספר מצורף שיר חתימה, שבו מופיעות לאחר הקדמה ארוכה המעלות השונות באותו סדר שבו הן מופיעות בספר. שיר זה מזכיר את 'שערי עץ חיים' של רבי בנימין בן אברהם,⁴¹ אף הוא חכם איטלקי בן התקופה, ויש הסבורים שרבי יחיאל הושפע ממנו.⁴²

סידור התוכן

לעומת מבנהו הכללי של הספר המובן, פחות או יותר, מעלה סידורו הפנימי של התוכן בתוך הפרקים לא מעט שאלות ותהיות. פעמים רבות נראה שאכן נעשתה עבודת עריכה וקטעים בעלי משמעות דומה צורפו זה לזה. כך למשל, במעלה החמישית, 'מעלת יראת שמים',⁴³ לאחר המדרש

39 מעלות המידות, מעלת החכמה, עמ' רמ.

40 מעלות המידות, מעלת דרך ארץ, עמ' רצב.

41 ראו: קובץ על יד, שנה ראשונה (תרמ"ה), עמ' 71-74.

42 י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, א, תל-אביב תשי"ט, עמ' 322.

43 מעלות המידות, מעלת יראת שמים, עמ' נ.

הקובע כי 'עד שלא יחטא אדם אין נותנין לו אימה ויראה, משהוא חטא נותנין עליו אימה ויראה [במדבר רבה יא, ה, פסיקתא דרב כהנא ה, ג] ובו מפורטות דוגמאות רבות לכך, מביא רבי יחיאל מדרש בעל תוכן דומה⁴⁴ – 'אין בית רובע בחללו של עולם שאין בו תשעה קבין של מזיקין והאדם הולך ופושט אצבעו לתוך עיניו של מזיק והאלוקים משמרו [...] וכשעוונותיו של אדם גורמין הכיסוי שבפניהם הוא מתגלה [...] לפיכך נמסרו לו המלאכים לשמרו [...] [דברים רבה ד, ד].'

דוגמה נאה לעריכה ישנה גם בקטע הבא שבו צורפו מקורות שונים בעלי אמירה דומה:

ולא עוד אלא שכל הכועס יצר הרע מתגרה בו וגורם לו לחטוא, כענין שנאמר: איש אף יגרה מדון ובעל חמה רב פשע [משלי כט, כב]. מכאן אמרו חכמינו: כל הכועס בידוע שעוונותיו מרובין מזכויותיו, שנאמר: ובעל חמה רב פשע [בבלי נדרים כב ע"ב]. ואמרו חכמינו זכרונם לברכה: המקרע בגדיו בחמתו, והמשבר כליו בחמתו, והמפזר מעותיו בחמתו, יהא בעיניך כעובד עבודה זרה, שכך אומנותו של יצר הרע, היום אומר לו עשה כך, ולמחר אומר לו לך עבוד עבודה זרה. מאי קראה? לא יהיה לך כך אל זר [תהלים פא, י], איזהו אל זר שיש בגופו של אדם? הווי אומר זה יצר הרע [שבת קה ע"ב]. והיינו דאמר לה אליהו לרב יהודה אחוה דרב סלא חסידא: לא תרתח דלא תחטי ולא תרווי דלא תחטי, וכשאתה יוצא לדרך המלך בקונך וצא. ומאי היא זו? זו תפילת הדרך [ברכות כט ע"ב].⁴⁵

לפעמים הביאה זהות רעיונית לצרוף קטע מאוחר לקטע חז"לי, כך לדוגמה בקטע דלהלן:

ויהיו מעשיכם בעיני החכמה מרביץ על חכמת הדברים. שכך אמרו חכמינו זכרונם לברכה: כל שמעשיו מרובים מחכמתו מתקימת וכל שחכמתו מרובה ממעשיו אין חכמתו מתקימת [אבות ג, ט]. וכן ציווה חכם אחד לבנו: בני, אל תהיה חכם בדברים כי אם במעשה כי

44 שם, עמ' נא.

45 מעלות המידות, מעלת הרצון, עמ' קפט.

החכמה שבמעשה תועילך לעולם הבא והחכמה שבדברים בכאן תשאר
 [מבחר הפנינים, א, יג].⁴⁶

לפעמים מספר מקורות אף משולבים זה בזה. כך, למשל, בקטע מהמעלה השש-
 עשרה, 'מעלת יצר טוב':

ועוד אמרו, לעולם ירגיז אדם יצר טוב על יצר הרע, שנאמר: רגזו ואל
 תחטאו [תהלים ד, ה]. אם נצחו, מוטב, ואם לאו, יעסוק בתורה ובקריית
 שמע ובתפילה. בתורה, דכתיב: אמרו בלבבכם [שם], ובקריית שמע
 דכתיב: והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך ושננתם
 לבניך ודברת בם [דברים ו, ו-ז], ובתפילה, דכתיב: בכל לבבכם [ברכות
 ה ע"א].⁴⁷ ואמרו חז"ל: איזו היא עבודה שהיא בלב, הוי אומר זו תפילה
 [ספרי דברים, מא; תענית ב ע"א]. וכן הוא אומר בדניאל: אלהך די אנת
 פלח לה בתדירא הוא ישיזבנך [דניאל ו, יז], וכי יש פולחן בבבל, אלא
 שהיה מתפלל שלש פעמים ביום [ספרי שם; ירושלמי ברכות ד ע"א].
 אם נצחו מוטב, ואם לאו יזכור לו יום המיתה, שנאמר: על משכבכם
 ודמו סלה [תהלים, שם], כלומר שיהא דומם ומחשב על המיתה.⁴⁸

עיקרו של הקטע, העוסק במלחמת היצר, לקוח מהבבלי בברכות. הגדרת התפילה
 כעבודה שבלב מופיעה בבבלי בתענית ומקורה בספרי. גם השוואה בין תפילה
 לעבודת הקורבנות לקוחה מהספרי והיא מובאת בירושלמי במסכת ברכות. זוהי,
 אם כן, דוגמה נאה לצירוף של מקורות שונים והפיכתם ליחידה אחת בידי
 המחבר.

לפעמים הובילו שיקולי עריכה דווקא לפיצולו של מקור אחד ול'פיזורו' בפרקים
 שונים. כך למשל, במעלה השמינית, 'מעלת הענווה', ישנו קטע העוסק ביהירות.⁴⁹
 רובו הגדול של קטע זה מבוסס על דברי הגמרא במסכת פסחים סו ע"ב, המכילים
 דוגמאות שונות לנזקים שגורמת מידה זו. בהמשך הסוגיה ישנה דוגמה דומה
 לנזק הנגרם מהכעס. דוגמה זו אינה נזכרת כאן, אולם היא מופיעה בהמשך הספר,

46 מעלות המידות, מעלת החכמה, עמ' רלח.

47 בכל המקורות שאותם בדקתי מדובר על קריאת שמע בלבד ותפילה אינה נזכרת, ושם בידי רבנו
 הייתה גרסה שונה?

48 מעלות המידות, מעלת יצר טוב, עמ' רד.

49 מעלות המידות, מעלת הענווה, עמ' קכט-קל.

בפרק העוסק, בין השאר, בגנות הכעס.⁵⁰ לא ניתן לדעת מתי נעשתה ההפרדה. אפשר שהדבר נעשה כבר בשעת איסוף החומר, אך ייתכן שבתחילה העתיק מחברנו את תוכן הסוגיה בשלמותו ורק עם עריכת הספר הופרדו חלקיה וצורפו כל אחד לפרק המתאים לו. כך או כך, ברור שנעשתה כאן עבודת עריכה: קטעים שתוכנם שונה בודלו, למרות שנלקחו ממקור זהה, והוכנסו לפרקים המתאימים להם בספר.

לעומת אותם מקומות שבהם העריכה ניכרת, ישנם בספר לא מעט מקומות אחרים, שדרך עריכתם מעוררת תמיהה.

פעמים הרבה נראה כי דברים שמן הראוי היה, לכאורה, להסמיכם זה לזה, מופיעים בנפרד. כך, למשל, במעלה השלישית, 'מעלת יראת שמים', מושווה כבוד ההורים לכבוד שמים:

וכשם שחייב אדם לירא ולכבד את המקום ברוך הוא, כך חי אדם לירא ולכבד את אביו ואת אמו, כעניין שנאמר: כבד את אביך ואת אמך למען יאריכון ימיך על האדמה אשר ה' אלקיך נתן לך [שמות כ, יב] ואומר איש אביו ואמו תיראו [ויקרא יט, ג]. וכל מי שמכבד את אביו ואת אמו וירא מפניהם מעלין לו כאילו ירא ומכבד להקדוש ברוך הוא, תדע לך שהרי שלשתן שתפין בו וכו'.⁵¹

רק לאחר כארבעה עמודים, הכוללים הדרכות מעשיות ודברים על אודות חשיבות מצוות כיבוד ההורים, חוזר המחבר להשוואת כבוד האב והאם לכבוד שמים:

בני בואו וראו כמה גדולה מצוות כבוד אב ואם לפני המקום, ששקל כבודם לכבודו ומוראן למוראו וקללתן לקללתו, נאמר כאן: כבד את אביך ואת אמך [שמות כ, יא] ובהקדוש ברוך הוא כתיב: כבד את ה' מהונך [משלי ג, ט]. הקיש כבודן לכבודו של מקום. נאמר כאן: אמו ואביו תראו [ויקרא כד, טו] ונאמר בהקדוש ברוך הוא: את ה' אלקיך תירא [שמות כא, טו]. הקיש מוראן למוראו של מקום. נאמר כאן: ומקלל אביו ואמו מות יומת [שמות כא, יז] ונאמר בהקדוש ברוך הוא

50 מעלות המידות, מעלת הרצון, עמ' קצ.

51 מעלות המידות, מעלת יראת שמים, עמ' נג-נד.

איש איש כי יקלל אלקיו ונשא חטאו [ויקרא כד, טו], הקיש קללתן לקללתו.⁵²

מכאן שב וממשיך המחבר לעסוק בפרטי מצוות כיבוד אב ואם ובחשיבותה. תופעה כזו מצאנו במקומות נוספים. כך, לדוגמה, בפרק המוקדש למעלת הצדקה נמנית ההצלה מדינה של גהנום בין היתרונות שמעניקה מעלת הצדקה:⁵³

כל המסתכל בעני כיצד יזכה בו, ניצול מדינה של גהנום, שכך אמרו חכמנו זכרונם לברכה באגדה [ילקוט שמעוני, א, תרסה]: עשרים וחמש פעמים כתוב אשרי, ובכולן אינו מפרש קבול שכר אלא בזה, ומהו קבול שכרו? ביום רעה ימלטהו ה' [תהלים מא, ב], ואין רעה אלה גהנום, שנאמר: וגם רשע ליום רעה [משלי טז, ד].

מאמר חז"ל המביע גם הוא רעיון זה מופיע שוב בהמשך הפרק, לאחר כמה עמודים:⁵⁴

ותנא דבי אליהו [תנא דבי אליהו זוטא, א], גדולה צדקה שמיום שנברא העולם ועד עכשו כל הנתנה הרי הוא משתבח וקולט עצמו מדינה של גיהנם, שנאמר: אשרי משכיל אל דל ביום רעה ימלטהו ה', אין יום רעה אלא גיהנם, שנאמר: והסר כעס מלבך והעבר רעה מבשרך [קהלת יא, י].

גם כאן שני קטעים בעלי תוכן דומה מובאים בנפרד ואינם סמוכים זה לזה. פתרון אפשרי לשאלת העריכה מתבסס על ההנחה לפיה 'מעלות המידות' נוצר מתוך חיבורם של קטעים שנכתבו בזמנים שונים. ייתכן שתוך כדי לימודו או עבודתו כסופר העתיק לעצמו רבי יחיאל קטעים שנראו לו בעלי חשיבות חינוכית מיוחדת לדורו.⁵⁵ מאוחר יותר רבי יחיאל את הקטעים בהתאם ל'מעלות' השונות, אך השאיר את הקטעים עצמם כמות שהם. אפשר שאף הקטעים הנראים כערוכים לא נערכו בזמן סידור הספר, אלא תוך כדי העתקתם הראשונה. רבי יחיאל נהג להוסיף

52 שם, עמוד נט, למקור הדברים ראו: מכילתא דרבי ישמעאל יתרו מסכתא דבחדש פרשה ח, ספרא קדושים, א, ירושלמי פאה א ע"א.

53 מעלות המידות, מעלת הצדקה, עמ' צג.

54 שם, עמ' צט.

55 ייתכן ולדרך עבודה זו רומז רבי יחיאל כאשר הוא כותב בהקדמתו: 'כי משדי אנשי התבונות לקטיו וכעמיר גרנה קיבצתיו ועל ספר כתבתיו' – השלב הראשון, 'לקטיו' – איסוף החומר, השני, 'קיבצתיו' – מיונו, השלישי – 'כתבתיו' – כתיבתו בצורת ספר.

לספרים שהעתיק העתקות מספרים אחרים השייכים לאותו עניין. הוספות אלה יצרו מעין לקט של מאמרים בעלי תוכן דומה,⁵⁶ ובצורה זו הם נכנסו לתוך 'מעלות המידות'. אפשר גם שרבי יחיאל ציטט לא מעט מתוך זיכרונו, כשם שנהג לגבי פסוקים,⁵⁷ וכאשר נזכר במקור כל שהוא שנראה לו כי מן הדין להכניסו לחיבורו, הזדרז לכתוב אותו כהמשך לפרק המתאים תוך התעלמות מהקשר בינו לבין קטעים אחרים שכבר הוכנסו לאותו פרק.

ייתכן אף שהספר נכתב בשתי מהדורות או יותר, כאשר בכל מהדורה הוסיף המחבר קטעים נוספים בלי לשנות את אלה שכבר נכתבו, וכך התהווה, בסופו של דבר, חיבור העשוי שכבות שכבות.

הסיבה להיעדר עבודת עריכה סופית היא, כנראה, רצונו של רבי יחיאל לסיים את עבודתו בהקדם, כפי שהוא מציין בהקדמתו,⁵⁸ רצון האופייני גם לעבודתו כסופר.⁵⁹

אמנם, אפשר שבכוונה תחילה הסתפק רבי יחיאל בעריכה חלקית. בדרך זו קיבל הספר תבנית של שיחה העוברת בחופשיות מנושא לנושא ואינה נרתעת מלחזור לנושא שכבר נדון קודם לכן. צורת כתיבה שכזו מעצימה את אופיו החינוכי של הספר ועולה בקנה אחד עם נטייתו של רבי יחיאל, שעליה כבר עמדנו לעיל, להימנע מתבניות ספרותיות נוקשות.

תפישתו המוסרית והחינוכית

משנתבררה לנו דרכו של מחברנו בבחירת התכנים, בניסוחם ובסידורם, יש בידינו לנסות ולברר מהו הרעיון הבסיסי העומד מאחוריה, זה שהפך, בסופו של דבר, לבריח התיכון של הספר ולנקודת התמצית שלו.

דומה, כי 'מעלות המידות' מושתת על התפישה שלפיה תפקידו של החינוך הוא לטפח את אישיותו הקיימת של החניך ולא לשנותה ולעצבה מחדש. גישה

56 רש"ח קוק (לעיל, הערה 2), עמ' 269.

57 פיינשטך (לעיל, הערה 1), עמ' 52.

58 'ונשתדלתי לכתוב הספר הזה ולהביאו אל הפועל בעזרת שדי, כי יראתי מתהפכות הזמן וטרדת הבל העולם ושבוש העניינים וימי הזקנה והשכחה ושמא לא היה עולה בידי, לפיכך נשתדלתי עליו' (מעלות המידות, הקדמה, עמ' ט).

59 רש"ח קוק (לעיל, הערה 2), עמ' 269.

שכזו השוללת עימות חזיתי בין מחנך לחניך והסבורה כי על המחנך 'לזרום' עם חניכו, מתאימה, מעצם טבעה, למצב שבו שאיפותיו של החניך זהות לאלה של המחנך והיא שגרמה למחברנו לכוון את דבריו רק לאלה המעוניינים מראש לקבל אותם.

גישה זו היא, כנראה, מקורה של הרוח השלווה הנושבת בין דפי הספר.⁶⁰ מעלות המידות נכתב כשיחה נינוחה של אב אוהב ודואג המכין את בניו לחיים. הוא אינו מספרי המוסר 'הקורעים' את הלב אלא מאלה 'המושכים' אותו.⁶¹ את דבריו הוא מרצה בנחת תוך הצבעה על יתרון של המידות הטובות ועל הנזק שגורמות המידות הרעות. אין בו מן ההצלפה ומן המתח המצויים, למשל, ב'שערי תשובה' לרבנו יונה.⁶² הוא אינו מייסר ואינו מוציא את הלומד משוויון רוחו, אלא מטפח את אישיותו ומכוונה בכיוון הרצוי. כמעט שאין בו דברי שכנוע, הוא גם אינו מרבה לדון בענייני אמונה ואף כשהוא דן בהם הוא מדגיש, כאמור לעיל, בעיקר את משמעותם המעשית והמוסרית.

את התכנים שבחר רבי יחיאל להכניס לספרו הוא מגדיר, כמו שכבר הזכרנו, כ'דברים טובים, דברים נחומים המתקבלים ומתיישבים בלבבות הבחורים והתלמידים התאבים והחושקים לילך בדרכי החכמה והמוסר',⁶³ כלומר ככאלה הבאים לעודד ולסייע בהתפתחותה של דמות אנושית חיובית, ספוגת אמונה בבורא ובאהבת הבריות. נראה כי גם הטקטיקה של שילוב פתגמים שמקורם ב'מוסרי הפילוסופים', שנועדה במוצהר למשוך את לב הצעירים,⁶⁴ אינה השלמה שבדיעבד, אלא חלק

60 על רוח זו ראו: דן (לעיל, הערה 1), עמ' 164.

61 ראו: הרב א' לכתנשטיין, 'תגובה', עלון שבות, 137 (תמוז תשנ"ב), עמ' 104-105. הוא מבחין שם בין מוסר 'הקורע את הלב' המופנה לשקועים בחטא והאופייני לספרי הנביאים לבין זה המושך אותו, המתאים למצב הדתי הנורמלי, הנמצא בספר תהלים.

62 זאת למרות שלשני הספרים תכונות משותפות רבות. כך למשל, כותב ישראל מ' תא-שמע על 'שערי תשובה' של רבנו יונה: 'כוחו של הספר הוא בפנייתו הישירה, הפשוטה והכנה אל שכלו הישר של הקורא, פנייה נלבבת, נעדרת כל תחכום אינטלקטואלי מתנשא אך נשענת אל יסודות ההיגיון האמוני הפשוט ואל ניסיון החיים היומיומי המוכר והמשכנע של כל אחד ואחד [...] שפתו עברית צחה מתובלת במליצות מקראיות ובפגמי חכמה' ('י"מ תא-שמע', 'רבנו יונה גירונדי - האיש ומפעלו', הנ"ל, כנסת מחקרים, ב, ירושלים תשס"ד, עמ' 133). דומה כי אפשר לומר דברים אלה בלא פקפוק גם על 'מעלות המידות', וככל הנראה הושפע רבי יחיאל מרבנו יונה. עם זאת נראה כי דווקא קווי הדמיון מבליטים את השוני בין המוסר החרף של 'שערי תשובה' לבין לשונו הרכה של 'מעלות המידות'.

63 מעלות המידות, הקדמה, עמ' ז.

64 שם.

ממשנה סדורה הגורסת 'הנוך לנוער על פי דרכו' והשואפת מלכתחילה לנקוט אמצעים החביבים על הניכיה.

'מעלות המידות' אינו מתווה מסלול הדרגתי של התעלות, כמו שעשה, למשל, בעל 'חובות הלבבות' לפניו ומחבר 'מסילת ישרים' לאחריו, ואינו דוחף למהפכה נפשית פנימית. הוא מטפל בכל מידה ומידה בפני עצמה, ככל הנראה מתוך הנחה כי מתן תשומת לב ראויה למידות השונות היא הדרך הטובה ביותר להעמדתה של אישיות מוסרית יציבה.

כתולדה מהגישה החינוכית שלו, עושה רבי יחיאל את המידות הטובות עיקר ואת הרעות טפלות להן. הנושא העיקרי של כל פרק הוא לעולם המידה הטובה והדיון במעלה ההפוכה לה בא רק כבדרך אגב, ומכאן גם שמו של הספר, לא 'תיקון המידות' או 'המידות' סתם, אלא 'מעלות המידות', דהיינו יתרון וחשיבותן של המידות הטובות.

רבי יחיאל יודע כי קריאה חד פעמית בספר עשויה אמנם להעניק ידע, אך לא תספק את התועלת החינוכית שהוא מבקש להקנות. הספר נכתב 'כדי שיעינינו בו תמיד'⁶⁵ ויחזרו עליו. לקראת סיום הספר, תוך כדי עיסוק במעלה השלש ועשרים, 'מעלת דרך ארץ', הוא אף מסכם את הספר כולו 'כדי שאם יקשה לאדם לעין תמיד בכל הספר יקרא המעלה הזאת ובה יזכור ממה שיש בשאר המידות'⁶⁶ והוא ממשיך ואומר: 'בני, שימו לבבכם עליה ותעינו בה תמיד, והספר הזה כולו תחזרו עליו פעם ופעמים בשנה, ויועיל לכם בעזרת הא-ל'.

גישתו החינוכית של רבי יחיאל משתלבת היטב בתפישתו ההרמונית את המציאות, כפי שהיא באה לידי ביטוי ב'מעלות המידות'. כבר בהקדמת הספר נכתב כי הוא מהווה 'חיבור בהנהגות העולם כל ימי חיי הבלו למען ייטב לו בעולם הזה ולעולם הבא'⁶⁷ ובהמשך הספר מוטעם לא אחת כי המידות הטובות מקנות לבעליהן יתרון בשני העולמות.

65 שם. הנחיה שכזו אופיינית, בדרך כלל, לספרות ההנהגות והצוואות (ראו: ז' גריס, ספרות ההנהגות, ירושלים תש"ן, עמ' 13). על זיקת 'מעלות המידות' לספרות זו ראו לעיל, הערה 7. בדורות מאוחרים כתב הרמח"ל דברים דומים בתחילת הקדמתו ל'מסילת ישרים': 'אין התועלת הנלקט מזה הספר יוצא מן הקריאה בו פעם אחת, כי כבר אפשר שלא ימצא הקורא בשכלו חרושים אחר קריאתו שלא היו בו לפני קריאתו, אלא מעט. אבל התועלת יוצא מן החזרה עליו והתמדה. כי יזכרו לו הדברים האלה הנשכחים מבני האדם בטבע, וישים אל לבו חובתו אשר הוא מתעלם ממנה'.

66 מעלות המידות, מעלת דרך ארץ, עמ' רצב.

67 מעלות המידות, הקדמה, עמ' ז.

בדרך דומה הוא מחבר עניינים שבין אדם למקום לכאלה שבין אדם לחברו ומציג אותם כשני צדדים של דבר אחד. כך, לדוגמה, הוא כולל ב'מעלת האמונה'⁶⁸ הן את האמונה והביטחון בה' והן את הנאמנות כלפי הזולת. הוא מסביר כי 'תחילת האמונה שיבטח האדם באלקים ולא יירא משום דבר וירצה בגזרת המקום וימסור עצמו ונפשו אליו ושיהיה משאו ומתנו ודבריו כולם באמונה וביושר, ויאמר על הן הן ועל לאו לאו, ואינו רץ להעשיר אלא שבטחונו בהקדוש ברוך הוא בכל ענייניו'.⁶⁹

הקב"ה רוצה באחוה בין בני אדם בכלל ובין יהודים בפרט – 'זכשם שחייב אדם לאהוב את בוראו, כך חייב אדם לאהוב איש חברו, שהרי ישראל הן חביבין לפני הקדוש ברוך הוא יותר מכל שאר האומות'.⁷⁰ הדבר מתבטא במידות השונות, כך, למשל, ב'מעלת הרצון': 'גדולה היא מדת הרצון והדעת נוחה לפני המקום, מפני שהיא מדה מקובלת בעיני המקום ובעיני הבריות [...] שכיוון שהאדם רצוי מן האנשים ואוהבים אותו מפני מעשיו המתוקנים, הקדוש ברוך הוא רוצה בו ואוהב אותו'.⁷¹ [...] ואזהירכם בני שתהיו תמיד בדעת נוחה וברצון טוב, כדי שישלמו כל ענייניכם לטובה [...] שכל מי שהוא רצוי למטה בידוע שהוא רצוי למעלה וכל מי שהוא אהוב למטה, בידוע שהוא אהוב למעלה'.⁷² לפיכך, תיקון המידות מתוך מניעים חברתיים הוא מקובל ורצוי. כך, למשל, 'דרך ארץ הוא שיהא האדם מחשב בלבו הדרכים שיש לו לנהוג ולילך בהן כדי שיתרצה בהן בפני המקום ובפני הבריות [...] לפיכך יש לו לאדם לבחור מה הדרך הטובה והישרה בעיני המקום ובעיני הבריות'.⁷³

עוד דוגמה נאה לדרך של מחברנו בעניין זה ניתן למצוא בסיבות שבהן הוא מנמק את חשיבותה של הענווה. הסיבה אחת היא היותה של מידה זו אחת מתכונותיו, כביכול, של הבורא: 'הואיל והקדוש ברוך הוא יתברך מתנהג בענווה עם בריותיו ואוהב את הענווה בכל עניין ובכל מקום, אם כן צריך לו לאדם להגביר

68 מעלות המידות, מעלת האמונה, עמ' קנ-קסו.

69 שם, עמ' קצג.

70 מעלות המידות, מעלת אהבת הא-ל יתברך, עמ' לט.

71 מעלות המידות, מעלת הרצון, עמ' קפו. מקורם של הדברים הוא, אמנם, ב'תיקון מידות הנפש', חלק רביעי, שער שני (טז), אולם הדגש בויקה בין העניין החברתי לזה הרוחני חזק בהרבה אצל רבי יחיאל מאשר אצל רשב"ג.

72 מעלות המידות, מעלת הרצון, עמ' קפז.

73 מעלות המידות, מעלת דרך ארץ, עמ' רצד.

מדת הענווה על כל טבעיו כדי שיהא עניו ושפל.⁷⁴ אולם ישנה גם סיבה נוספת, חברתית: 'בני, התנהגו במידת הענווה כי בעבורה ירבו אוהביכם וימעטו אויביכם וירבו שונאיכם וימעטו חומסיכם'. שתי סיבות אלו אינן סותרות זו את זו, יחסי אנוש תקינים הם חלק מהשלמות האנושית ובתור שכאלה הם גם חלק בלתי נפרד מעבודת הבורא.

אף הדאגה לקיום ולצרכים החומריים היא חלק מהשלמות האנושית הנדרשת: 'ומן הזריזות שיהא אדם מתקן את ביתו מכל מה שיצטרך בענייני הפרנס והכלכל בטרם הצורך'.⁷⁵ הזריזות בחיי החומר מתקיימת בד בבד עם הזריזות בחיי הרוח: 'וכשם שהזהרתי אתכם שתהיו זריזים וזהירים לעשות מלאכתכם וכל ענייניכם בזריזות, אזהירכם עוד שתהיו זריזים וזהירים בענייני התורה והמצוות לעשותן כתיקונן ובזריזות עם המלאכה שאתם עוסקים בה'.⁷⁶

אפילו בעושר וברווחה הכלכלית רואה רבי יחיאל ערך מוסרי כאשר הוא מושג ביושר ומנוצל לצרכים ראויים. הוא אף הקדיש פרק שלם ל'מעלת העושר'⁷⁷ וסבור כי מעלת העושר היא מ'מבחר מעלות הגופניות'.⁷⁸ עם זאת אין הוא מתעלם מהסכנות האמוניות והמוסריות שבעושר ומזהיר מפניהן.⁷⁹

בספרו 'מעלות המידות' מתגלה רבי יחיאל בראש ובראשונה כמחנך. תפישתו החינוכית היא שקבעה מהם התכנים שייכנסו לספרו וכיצד ינוסחו ויסודרו. היא שיוותה לחיבורו את אותה דמות של שיחה לבבית, כעין זו של מורה ותיק המעניק מידיעותיו ומניסיונו לתלמידיו הצעירים. המסר החינוכי שלו ודרכי עבודתו בכתיבת ספרו כרוכים, אפוא, זה בזה.

רבי יחיאל היה ער לסביבתו וכיוון את כתיבתו לצרכי השעה.⁸⁰ למרות ביקורתו הקשה על בני דורו⁸¹ לא נפל רבי יחיאל לזרועות הייאוש, והוא סבר כי עדיין יש בני אדם השואפים לחיי יושר ומוסר ובעבורם כתב את ספרו.

74 מעלות המידות, מעלת הענווה, עמ' קכ.

75 מעלות המידות, מעלת הזריזות, עמ' רנח.

76 שם, עמ' רנט.

77 מעלות המידות, מעלת העושר, עמ' רמח-רנה.

78 שם, עמ' רנא.

79 שם, עמ' רנב-רנה.

80 פיינטוך (לעיל, הערה 1), עמ' 76.

81 מעלות המידות, הקדמה, עמ' ו. ביקורת דומה ישנה גם בתחילת שיר החתימה של הספר (עמ' שמ).

חתימה

מחבר 'מעלות המידות' ביקש לתת ביד הקורא ספר שכולו הדרכה והכוונה. לשם כך אסף מהאוצר העשיר של ספרות חז"ל ושל חכמי דורות מאוחרים יותר מאמרים וקטעים שנראו לו מתאימים למטרתו. לרבים מהקטעים נתן לבוש חדש ותוך כדי כך גילה בהם גם משמעויות ואמירות חדשות. הדברים סודרו בפרקים שכל אחד מהם מוקדש למידה אחרת. שפת הספר קולחת, מלאת חן ומלטפת. החיבור התקבל באומה בחיבה, נדפס פעמים רבות ואף תורגם לשפות שדוברו בפי יהודים בארצות שונות. אמנם, דומה כי בדור האחרון פחת העיון בו. אפשר כי דווקא הנינוחות והשלווה של 'מעלות המידות' גרמו במידה מרובה לדחיקתו הצדה. תנועת המוסר הישיבתית, שטיפחה את העיון בספרות המוסר הקלסית, הטעימה את אופייה הסוער של מלחמת היצר ולא מצאה, כנראה, את 'מעלות המידות' עונה לצרכיה. נראה כי דווקא היום, כאן בארץ-ישראל, המאופיינת בתורת חסד, מן הראוי לעסוק יותר ויותר בספר היקר והחביב הזה, 'מעלות המידות' לרבי יחיאל בן רבי יקותיאל בן רבי בנימין הרופא מן הענווים.